

BURSA YEŞİL CAMİDE YAPILAN ONARIMLAR

Öğr. Gör. Dr. Doğan YAVAŞ*

Bursa Yeşil Külliye'nin cami ve türbesi çini, ahşap, taş ve kalemişleri yanında yazıları ile de zengindir. Sülüs, celi sülüs, küfi ve nesih tarzında olan bu yazılar gerek çini gerekse taş üzerinde sıklıkla küfi ve celi sülüsün bir arada kullanılmasıyla tezyîni bir görünüm kazanmıştır. Bazan kitate frizi, bazan kartuş veya madalyon bazan da alnlık olarak karşımıza çıkan yazılarda Arapça, Farsça ve Türkçe kullanılmıştır. Ayet ve hadislerden başka güzel sözlerin defaatle ve geniş bir kullanımla ele alınması, bu yapının bir fütüvethane olduğunu yahut en azından tarikat ileri gelenlerinin yapının yazı programında söz sahibi olduğunu düşündürmektedir.

Eski eserlerin restorasyonu konusunda bize yardımcı olan maddi varlıklar kadı sicilleri, vakıf arşivleri ve devlet arşivleridir. Bu arşivler bizlere, tarihi eserin inşasından günümüze kadar geçirdiği tüm aşamaları göstermektedir. Bursa Yeşilcami'de, inşaatından günümüze kadar yapılan onarımlar için de Bursa kadı sicilleri ile Başbakanlık arşivlerindeki ilgili belgelere başvurulmuş ve her biri sayfalar uzunluğunda olan bu belgelerden sadece cami ile ilgili olanlar alınarak özet halinde aşağıya çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bursa, Yeşil Cami, Osmanlı Mimarisi, Restorasyon.

Restoration In Bursa Green Mosque

Mosque and tomb of Bursa Green Mosque is rich by with tiles, wood, stone, chiselworks and writings. The writings that thuluth, clear thuluth, cufic and naksh, won a decorative view with used close together cufic and clear thuluth on tiles and stone. The writing that we face with as sometimes Inscription frieze, sometimes cartridge or medallions, sometimes even pediment, were used Arabic, Persian and Turkish. Good words

* Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

other from verses and hadiths be deal with a wide use and repeatedly were made think the structure is a gritplace or at least the sect's elders have a say in the writing program.

Tangible assets, cadi registers, foundation libraries and state archives help us in restoration of old works about. State archives show all the stages from the building of historical artifacts to present. In Bursa Green Mosque the revelant document in Bursa kadı registers and Prime Minister's archives were appeal and only those related to the mosque by taking out from this each pages long the documents, were explained below summarize.

Key words: Bursa, Green Mosque, Ottoman Architecture, Restoration.

XI. yüzyılda büyük topluluklar halinde Anadolu'ya geçen ve kısa zamanda bölgenin tamamına yakın bölümünü hakimiyetlerine alan Türkler, genellikle eski kentlerde yerleşmeyi uygun bulmuşlar, yeni şehirler kurmayı fazla düşünmemişlerdir. Eski kentlerin bu yeni yöneticileri farklı bir sosyal yapı üzerine oturduklarından, şehirleri de bu yapının gereklerine uygun şekillendirmeyi amaçlamışlardır. Böylece Anadolu'nun eski kentleri hızlı bir şekilde yeni dokuya kavuşturulmuş, halkın temel gereksinimlerinin sonucu başta cami olmak üzere medrese, zaviye, han, hamam gibi değişik işlevli yapılarla donatılmıştır.

Bursa'nın 1326 yılında Osmanlılar tarafından fethiyle, şehrin sur dışına taşınarak hızlı bir imar faaliyetine girildiği bilinmektedir. Orhan Gazi'nin sur içindeki ve sur dışındaki iki külliyesi, Murad-ı Hüdevendigâr Külliyesi, Yıldırım Bayezid'in iki külliyesi, Çelebi Mehmet'in Yeşil Külliyesi ve II. Murat'ın Muradiye Külliyesi ile diğer ileri gelenlerin yapıları şehrin bir yüz yıllık zaman içinde mamur hale gelmesini sağlamıştır.

Bursa Yeşil Cami, Osmanlı padişahlarının beşincisi olan Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421) tarafından yaptırılmış medrese, imaret, hamam ve türbeden oluşan külliyenin bir parçasıdır. Çelebi Mehmet, babası Yıldırım Bayezid'in, 1402 yılında yapılan Ankara savaşında Timur'a yenilmesinden sonra, kardeşleri İsa, Musa, Süleyman ve Mustafa Çelebi'lerle yaptığı saltanat mücadelesinden galip çıkarak 1413 yılında Osmanlı ülkesine tek başına hakim olmuş ve devletin birliğini yeniden kurmuştur. Bu sebeple, Osmanlı devletinin ikinci kurucusu olarak da kabul edilmiştir.

Çelebi Mehmet'in başta Bursa ve Edirne olmak üzere Söğüt, Dimetoka ve Merzifon gibi şehirlerde eserleri bulunmaktadır. Ancak çinileri, kalem işleri, ahşap, taş ve pencerelerin dökme şebekelerindeki maden kakma işleri yanında, koltuk kubbeleri ve kuzeydeki iki mekânda yer alan alçı nefeslikleri ile bu yapı, eserleri içinde en zengin süslemelere sahip olanıdır. Ayrıca «Sultan Mehmed Hân ibn-i Bâyezid» şeklinde bânîsinin, «Hacı İvaz bin Ahî Bayezid» şeklinde mimarının, «Ali bin İlyas Ali»

şeklinde kalem işlerini programlayan nakış ustasının, «Amel-i üstâdân-ı Tebriz» şeklinde mihrap çinileri ve «Amel-i Mehmed el-Mecnûn» şeklinde hünkâr mahfilindeki çinileri yapan ustalar ile «Amel-i Hacı Ali bin Ahmed» şeklinde de külliyeinin ahşap işlerini yapan ustanın adını veren altı adet kitabeye sahip oluşu ile de Osmanlı mimarisinde apayrı bir yere oturur.

Timur'un, Tebriz'e dönerken beraberinde birçok sanatçı ve bilim adamını da götürdüğünü, bunların arasında Nakkaş Osman'ın da olduğunu biliyoruz. Timur'un ölümünden sonra giden sanatçıların geri döndüğünü ve bu sefer de gelirken bazı sanatçı ve bilim adamlarını da getirdikleri ve bu cami inşaatında çalışan ustaların bunlar oldukları anlaşılmaktadır.

Osmanlı mimarisinde «Zaviyeli, Tabhaneli, Bursa Tipi, Ters «T» ve Kanatlı» olmak üzere birçok isimle anılan plan şemasında inşa edilmiş olan camide; biri mihrap bölümü olmak üzere üç eyvan, iki koltuk odası, iki adet tabhane denilen dinlenme odası, iki mahfil ve üst katta da çeşitli odalardan oluşan hünkâr dairesi bulunmaktadır.

Çelebi Mehmet yaptırdığı bu külliyeinin masraflarını karşılamak için İpek Hanı ve Geyve Hanı ile beraber birçok dükkânın ve köylerin gelirlerini vakfetmiştir.

Bu kadar özenle inşa edilen yapının, planlandığı halde son cemaat yerinin yapılmayışı, taç kapı ve mermer pencere sövelerdeki yazı ve bazı bitkisel süslemelerin eksik bırakılması üstelik iki katlı olarak planlanan medresenin de ikinci katının yapılmadan bırakılmasına bir anlam verilememektedir.

Yeşil Cami çini, ahşap, taş ve kalem işleri yanında taçkapı, dış pencereler, müezzin mahfilleri, hünkâr mahfili, harim kubbeleri, eyvanlar, tabhaneler ve mihrapta yoğunlaşan yazıları ile de zengindir. Sülüs, celi sülüs, kûfi ve nesih tarzında olan bu yazılar gerek çini gerekse taş üzerinde sıklıkla kûfi ve celi sülüsün bir arada kullanılmasıyla tezyîni bir görünüm kazanmıştır. Bazan kitabe frizi, bazan kartuş veya madalyon bazan da alınlık olarak karşımıza çıkan yazılarda Arapça, Farsça ve Türkçe kullanılmıştır. Ayet ve hadislerden başka güzel sözlerin defaatle ve geniş bir kullanımla ele alınması, bu yapının bir fütüvvetthane olduğunu yahut en azından tarikat ileri gelenlerinin yapının yazı programında söz sahibi olduğunu düşündürmektedir.

Eski eserlerin restorasyonu konusunda bize yardımcı olan maddi varlıklar kadı sicilleri, vakıf arşivleri ve devlet arşivleridir. Bu arşivler bizlere, tarihi eserin inşasından günümüze kadar geçirdiği tüm aşamaları göstermektedir.

Bursa Yeşilcami restorasyonu için de Bursa kadı sicilleri ile Başbakanlık arşivlerindeki ilgili belgelere başvurulmuş ve her biri sayfalar uzunluğunda olan bu belgelerden sadece cami ile ilgili olanlar alınarak özet halinde aşağıya çıkarılmıştır.

1552 tarihinde (Bu vesika Yeşilcami ve külliyesi hakkındaki ilk tamir keşfidir) caminin yapıldığı günden beri tam 132 yıldır kubbe kurşunlarının yenilenmediği ve artık yenilenmesi gerektiği bildirilmiş ve 10.000 akçe ile tamir edilebileceği keşf olunmuştur. Bu tarihte tüm üst örtü sisteminin yeniden kaplandığı anlaşılmaktadır.

1573 tarihinde caminin kubbe kurşunları yenilenmiş, dış tarafında ve güney-doğu tabhanesinde bazı değişiklikler yapılmış, fakat süslemelere müdahale edilmemiştir.

1617 tarihinde yapılan tamir keşfinde sadece medresenin onarılması söz konusudur.

1623 tarihinde yapılan keşifte ise kubbe kurşunlarının bozulduğu, yağmur sularının içeriye sızıp nakışlara ve çinilere zarar verdiği, minaresinin ve şerefesinin, tabhanenin bir kısmının ve medresenin acil olarak onarılması gerektiği bildirilmektedir.

Kalem işi nakışlara ilk olarak bu tarihte müdahale edildiği ve yenilendiği anlaşılmaktadır.

1635 tarihli keşif defterinde, caminin batısındaki misafirhanenin ve caminin kubbesinin kurşunları değiştirilmiştir.

1645 yılında caminin su yolları, harim duvarı doğudaki tabhanenin kapısı, çatısı ve kaldırımını batı tabhanesinin çatısı ve caminin 200 adet camı yenilenmiştir.

1684 yılında, caminin orta ve harim kubbeleriyle tabhanelerinin kurşunları yenilenmiştir.

23 Eylül 1783'de Yapılan Onarım

Fî 25 Şevval Sene 1197 (B.O.A. Ev. HMH. D 6428).

Câmi-i şerîfin, enva-ı nukûş ile münakkaş mahallerinin, altı horasan ve yüzü beyaz sıva üzerine nakş olan mahalleri (Toplam 868,5 m. - 1158 zira'-):

Câmi-i şerîfin, altı horasan ve yüzü beyaz keten ile bilâ-nukûş beyaz sıva olan mahalleri (Toplam 918 m. - 1224 zira'):

1- (Plan üzerinde A bölümü) Mihrab kubbesi'nde 265,5 m.lik (354 zira') bir çalışma yapılmış, horasan harcı ile işlenmiş duvarların, beyaz sıvası üzerinde yer alan çeşitli form ve renkteki kalem işleri onarılmıştır.

Bu bölümdeki üç taraf duvar ile kubbe eteğinden çinilere kadar olup, horasan harcı üzerine beyaz sıva ile kaplı alan yeniden sıvanmış ve 333 m.lik (444 zira') bir çalışma yapılmıştır.

2- Fener kubbesi'nde 378 m.lik (504 zira') bir çalışma yapılmış, horasan harcı ile işlenmiş duvarların, beyaz sıvası üzerinde yer alan çeşitli form ve renkteki kalem işleri onarılmıştır.

Bu bölümde üç taraf kemer açıklığı olduğundan sadece bir tarafı duvardır. Horasan harcı üzerine beyaz sıva ile kaplı alan yeniden sıvanmış ve 45 m.lik (60 zira') bir çalışma yapılmıştır.

3- Mihrab bölümü kubbesi ve fener bölümü kubbesinde, duvardan kubbeye geçiş elemanı olarak kullanılan ve mukarnas baklavaları tabir olunan "Türk üçgenleri"nin pek çok yeri sağlam olduğundan, onarımına muhtaç olan az bir yeri sıvanarak üzeri kalem işleriyle süslenmiştir. Bazı yerleri tamir edilmek ve bazı yerleri de yeniden yapılmak suretiyle 396 m.lik (528 zira) çalışma yapılmıştır.

4- İki adet küçük koltuk kubbelerinde 225 m.lik (300 zira) bir çalışma yapılmış, horasan harcı ile işlenmiş duvarların, beyaz sıvası üzerinde yer alan çeşitli form ve renkteki kalem işleri onarılmıştır.

Bu bölümde, kubbe eteğinden çinilere kadar olan ve kalem iş nakışlarına sahip olmayan alan, horasan harcı üzerine beyaz sıva ile yeniden sıvanmış ve 540 m.lik (720 zira) bir çalışma yapılmıştır.

5- Bu tamirat sırasında çinilere hiç dokunulmadığı ve sadece sıvaların ve kalem işi nakışların yenilediği ve bu yenileme işlemi yapılırken eski motiflerin aynen uygulandığı anlaşılmaktadır. Bütün bu onarımlar için nakkaş usta ve kalfalarına 17.810 para, boya ve boya içine katılacak yumurta giderleri olarak da 13.424 para olmak üzere toplam 31.234 para masraf edilmiştir.

6- Caminin aydınlık feneri ve kubbelerin kurşunları da tamamen yenilenmiş, böylece kubbelerdeki kalem işlerinin yağmur sularından etkilenmesi önlenmiştir.

1863'de Parville Tarafından Yapılan Onarım Keşfi

13 Receb 1280 (B.O.A. A.MKT.MHM. 288/35).

1855 (H.1271) tarihinde meydana gelerek Bursa'ya büyük zarar veren depremden sonra şehirde büyük bir onarım faaliyeti başlatılmıştır. Hü-davendigâr Vilayeti Valisi Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa'ya davet ederek, teftiş heyetinde 3000 kuruş maaşla görev yapmasını sağlayan Mühendis Leon Parville tarafından yapılan keşifte, Yeşilcami ve türbesinin onarımlarının 200.000 kuruşa mal olacağı bildirilmekte ancak, tamir olunacak yerlerden bahsedilmemektedir. Fakat vesikalardan, Yeşilcami'nin kubbelerinin yıktırılmasına gerek olmadığı ve demir çemberler içine alınarak çatiak olan yerlerine çimento enjekte edildiği anlaşılmaktadır.

15 Kasım 1881'de Yapılan Onarım Keşfi

6 Safer 1299 (B.O.A. EV.d. 25117).

Yeşilcami, türbe, medrese ve Setbaşı köprüsünün tamirleri için 1881 senesinde Mühendis Batyano tarafından yapılan ve toplam maliyeti 361.795.34 kuruş olacağı tahmin edilen keşifte, caminin kalem işlerinin sağlam olduğu ve çinilerinden bozulmuş olup tamir edilmesi gerekli olanlarının yağlı boya ile aynen taklit edilmesi gerektiği rapor edilmektedir. Ancak bu karar uygulanmamıştır.

Bu onarımda caminin alt sırasındaki pencere kapakları ve çerçevelerinin boyanması, sağ koltuk odasına alçıdan dökme pencere, sol odanın

tabanına halis harc ile tuğla döşenmesi vs. gibi işlemlerin yapıldığı belirtilmektedir. Fakat, bu pencere kapaklarının üzerinde boyandığına dair biz yoktur, herhalde cilâ işlemi yapıldığı anlatılmak istenmiştir.

1893 Yılında Yapılan Onarım

1893 yılında (Hicri 1311) yapılan onarımda Yeşilcami'nin kubbeleri, kurşunları ile aydınlık feneri yenilenmiş, iki minaresi de onarılmıştır.

Sonuç:

Yeşil Camide mihrap bölümü (Planda A), orta mekan (Planda B), güney batıdaki misafirhane ya da koltuk kubbesi tabir olunan mekan (Planda D), doğu eyvanı (Planda E), batı eyvanı (Planda F) ile kuzey batıdaki köşe odanın (Planda J) bazısında kubbeye geçiş öğelerinin içlerinde, bazısının kubbelerinde ve bazısının da duvarlarında kalem işi süslemeler vardır. İlk büyük tamirin 1552 yılında yapıldığı göz önüne alınırsa, Yeşilcami ve külliyesinin, hizmete girdiği 1419 tarihinden itibaren 30'dan fazla tamir geçirdiği arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır. Fakat, 23 Eylül 1783'de yapılan onarıma kadar hiçbir tamir ya da yenilemenin, gerek keşfinde gerekse uygulamasında kalem işi nakışların da yenilediği ya da tamir edildiğinden bahsedilmemektedir. Kalem işi süslemelerin yenilediği bilgisini ilk olarak, 23 Eylül 1783'de yapılan onarımdan, **nukûş-ı kadîmesi üzere münakkaş** ibaresinden de bu yenileme sırasında kalem işi nakışların, orijinal şekilleriyle yapıldığını anlıyoruz. Yine 15 Kasım 1881'de yapılan onarım keşfinde cami çinilerinin yağlı boya ile taklidi yapılabacağından bahsedilirken **hâl-i aslîsi üzere** denilmesinden, geleneksel sanatlara özen gösterildiği sonucunu çıkarıyoruz. Yine Yeşil Türbe'nin dış duvarlarında **noksan çinilerin ikmâli** ibaresi de eksik olan çinilerin imalinin, mevcut çinilere uygun olarak yapıldığını göstermesi bu fikrimizi desteklemektedir.

Kubbeçi ve Türk Üçgenlerinde (Planda A bölümü)

Uygun yerlerde tam köşebentler yerleştirilmiş, palmetler beyaz konturlu ve içleri süleşen kırmızısı, rûmî ve hatâyî grubu süslemeler ise beyaz renktedir. Erken devir örnekleridir. Dar alanlarda stilize edilmiş rûmî ve lotus çiçekleri bazen kırmızı bazen de koyu renk zemin üzerine beyaz olarak işlenmiştir. Üçgenlerin konturları kırmızı ile belirginleştirilmiştir.

Kubbe Eteklerinde (Planda A bölümü)

Mihrap üstü pencere alınlıklarında bir kökten çıkan dallar üzerinde iri hatayiler ve yapraklardan oluşan buket tasarımı malakârî tekniğinde uygulanmıştır. Bu motif 15. yüzyıl çini, maden ve cilt sanatında da kullanılmıştır. Dolayısıyla 15. yüzyıla tarihlenmektedirler.

Sıva üstü mat lacivert zemin üzerine beyaz kalemişi olarak celî sülûs yazı ile mihrab duvarında başlayan âyetler tüm kubbe çevresini dolaşarak batı duvarında sona ermektedir.

Ana Kubbe (Planda B bölümü)

Ana mekanda kubbeye geçiş ögesi olarak kullanılan Türk üçgenlerinde yer alan bitkisel süslemeler, bir kökten çıkan dallar üzerinde iri hatayiler ve yapraklardan oluşan buket tasarımı şeklinde düzenlenmiştir. Buket tasarımlı bu süslemeler, mihrap üstündeki pencere alınlıklarında malakârî tekniğinde uygulanmıştır. 15. yüzyıla tarihlenmektedirler.

Giriş eyvanının camiye açılan cephesini, hünkâr mahfilini de içine alarak çevreleyen stuko bordürde, kûfi yazı ile kelime-i tevhîd tekrar edilmiştir.

Ana Kubbe Eteği (Planda B bölümü)

Kubbe eteğindeki Türk üçgenlerinde, kûfi yazı ile: "Mubârek bâd" yazılıdır. Büyük üçgenlerde koyu renk zemin üzerine sarı ve kırmızı bitkisel süslemeler yer alır. Ortaya denk gelen alanlarda ise sadece koyu zemin üzerine beyaz rûmî ve palmetler vardır.

Alt tarafta ise, kırmızı zemin üzerine sarı bitkisel süslemeler arasında beyaz celî sülûs yazı ile kuşak halinde Arapça ibare yer alır.

Tabhaneler (Planda C ve D bölümleri)

Tabhanelerin kubbe dilimleri arasında sarı, yeşil, kırmızı ve beyaz renkler hakimdir. Yine rûmî, palmet ve bitkisel süslemeler yer almaktadır. Pandantiflerde ve pencere içlerindeki lale, karanfil ve şakayık motifli süslemeler 18. yy. özelliği gösterir. Klasik Osmanlı kobalt mavisini burada çivit mavisine dönüşmüştür.

Doğu Eyvan (Planda E bölümü)

Türk üçgenlerinde yine aynı süslemeler fakat daha farklı renklerde tekrarlanmıştır. Onarım görmüşlerdir ancak, özgün desenlerdir. Duvar da yine celî sülûs yazı ile batı eyvandaki hadîsin devamı yer alır.

Batı Eyvan (Planda F bölümü)

Kubbe eteğinde sarı zemin üzerinde beyaz sülûs yazı ile esmâü'l-hüsna örnekleri, üzerinde de siyah kûfi yazı vardır. Mukarnaslar kırmızı ve beyaz olarak sade bırakılmış, gölgelikleri renklendirilmiştir. Türk üçgenlerinde yine kırmızı zemin üzerine beyaz ve koyu renkli süslemeler yer alır. Kubbe dilimleri kırmızı zemin üzerine geçmeli bitkisel motiflidir. Yine 18. yy. özelliği gösterir.

Batı Müezzin Mahfili (Planda H bölümü)

Mahfilin içini, aralarına madalyonlar yerleştirilmiş kartuşlar halindeki yazı frizi çepeçevre dolanmaktadır, her kartuştaki yazılar ikişer satır şeklinde düzenlenmiştir, üstteki satırlar yaldızlı kûfi, alttakiler ise beyaz renkte celî sülûs yazı ile yazılmıştır. Madalyonlar ise sarı renkte sülûs ile yazılmıştır.

Mahfil penceresinin tavanında mozaik çini tekniğinde bir pano yer alır, dört kenarında celi sülüs yazı ile: "El-izzetullah, Ve'l-kudretullah, Ve'l-heybetullah, Ve'l-azametullah" yazılıdır. Harfler beyaz renkte olup vav, ayın, he, kaf gibi kapalı harflerin gözleri kırmızı çinilidir. Bu mahfil hakkında onarım yapıldığına dair bir vesika ele geçmemiştir, mahfillerdeki çinilerin durumundan buradaki çinilere hiçbir müdahalede bulunmadığı anlaşılıyor.

Batıdaki Kapalı Oda (Planda J bölümü)

Kahve, sarı, yeşil ve beyaz renkler hakim olup yine diğer mekanlardaki bitkisel motifler uygulanmıştır. Özellikle köşe koltuklarda kullanılan iri rûmî ve palmet motifleri, caminin taç kapısındaki taş işçiliğiyle aynı üslupta olduğundan özgün süsleme olduğu düşünülmektedir. Bu odanın güney duvarının üst kısmındaki iri çiçekli ve kalın dallı kalem işleri ise 18. yüzyıl sonlarına tarihlenebilir.

Kullandığımız arşiv vesikaları ve kadı sicilleri, sadece kalem işi süslemelerin restorasyonu ve konservasyonu değil, yapının diğer alanlarında yapılacak olan uygulamalara da yol göstermesi açısından kaynak olarak kullanılması önemlidir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (B.O.A.) İ.DH. 46112/662, A.MKT.MHM. 35/288, A.MKT.MHM. 24/286, A.MKT.MVL. 59/112, EV.d. 25117/1-1 MAD.D. 8810/1-1.

YEŞİL CAMİ MEKANLAR

